

بسم الله الرحمن الرحيم

آثار مال حرام در زندگی انسان از منظر اسلام

فاطمه خلیلی ارجمندی^۱

چکیده

از دیدگاه دین اسلام، اجتناب نکردن از مال حرام مورد نکوهش بوده و حرام است، و اثرات سوئی بر جان و دل آدمی و خانواده او گذاشته و بسیاری از گناهان ریشه در آلودگی روح آدمی دارد. برای نمونه در روایتی از پیامبر نقل شده است که، خداوند بهشت را بر مال حرام خوار، حرام کرده است. انسان در طول زندگی خود نیازهای مادی متعددی دارد و تامین این نیازها غالباً توسط خود فرد امکان پذیر نیست. لذا ناچار است از دیگران بخواهد که این نیازها را برایش تامین کنند. همین امر روابطی را در میان انسان ها به وجود می آورد که از آن به روابط اقتصادی تعبیر می شود. از آن جایی که مال حرام تاثیر فراوانی بر تمام ابعاد زندگی بشر دارد، لذا در این مقاله سعی شده که آثار دنیوی و اخروی مال حرام بر زندگی انسان بررسی شود. روش تحقیق این مقاله از نوع کتابخانه ایی و توصیفی است. آثار دنیوی مال حرام بر زندگی انسان عبارتند از: ۱. آثار مال حرام بر نسل و فرزندان، ۲. آثار روانی و جسمی مال حرام. آثار اخروی مال حرام بر زندگی انسان عبارتند از: ۱. آثار مال حرام بر عبادت، ۲. آثار مال حرام بر عاقبت انسان.

واژگان کلیدی: اسلام، مال حرام، مال، آثار، انسان

مقدمه

مال در لغت به معنای خواسته و ثروت و دولت و توانگری، زر و ملک و آنچه که در تملک و در تصرف کسی باشد و آنچه که ارزش مبادله داشته باشد. در اصطلاح، اعم از اموال مادی و اموال غیر مادی، چیزی است که مفید باشد و یک نیاز، اعم از مادی یا معنوی را رفع کند و همچنین، قابلیت اختصاص یافتن به شخص معینی را داشته باشد. مال حرام، مالی است که از راه حرام و غیر شرعی بدست می آید. بر اساس آیات و روایات، ربا، رشوه، مال غصبی، پول بدست آمده از راه قمار و شراب، مال بدست آمده از کم فروشی، مال دزدی، و مال یتیم از مصداق های مال حرام هستند و خوردن مال حرام از گناهان کبیره شمرده شده است. این موضوع از جهات مختلفی از جمله اخلاقی و تفسیری و روایی قابل بررسی است. نویسندگان می خواهد این موضوع را از منظر اسلام مورد بررسی قرار دهد و

^۱ . طلبه حوزه علمیه فاطمه الزهرا سلام الله علیها آمل.

تأثیر آن را در دنیا و آخرت مورد مطالعه قرار دهد و به این سوال پاسخ دهد که مال حرام در زندگی انسان از منظر اسلام چه آثاری دارد؟

در اسلام خوردن ماله حرام به شدت نهی شده زیرا از گناهان کبیره شمرده شده است. برای نمونه در روایتی از پیامبر(ص) نقل شده است که، خداوند بهشت را بر مال حرام خوار، حرام کرده است. همچنین در روایت های زیادی در کتب نظیر بحارالانوار از محمدباقر مجلسی، کافی از محمدبن یعقوب بن اسحاق کلینی و ثواب الاعمال از شیخ صدوق، به این اصل مهم پرداخته شده است. اما در این مقاله با توجه به منابع یاد شده و منابع دیگر درصدد بررسی آثار مال حرام در زندگی انسان از منظر اسلام هستیم. مال حرام به سبب آنکه تأثیر شگرف در زندگی بشر دارد، یکی از مباحث مهم در فقه زندگی است. احکام بسیاری در منابع اسلامی برای تبیین این مهم وجود دارد؛ چرا که انسان باید در این حوزه بیشترین توجه و دقت را داشته باشد تا زندگی پاک و سالمی در دنیا داشته و مسیر کمالی خود را به خوبی پیماید. کسانی که دنیاگرا هستند، به مال و منال دنیا دل می بندند و می کوشند تا از هر راهی هرچند نامشروع آن را بدست آورند و گاه در لباس دین و مذهب، به توجیه می پردازند تا مال حرام را برای خود حلال و مشروع سازند. خداوند در آیاتی از قرآن به مساله مال های حرام، علل و زمینه های گرایش به آن و آثارش توجه داده است. و از دیدگاه اسلام، اجتناب نکردن از مال حرام مورد نکوهش بوده و حرام است و اثرات سوئی بر جان و دل آدمی و خانواده او گذاشته، از جمله تأثیر منفی گذاشتن در فرزندان و قبول نبودن عبادت انسان و همچنین تأثیر منفی در روح و روان انسان و بسیاری از گناهان ریشه در آلودگی روح آدمی دارد. هدف نگارنده از نگارش مقاله به جهت آگاه کردن انسان ها از تأثیرات منفی دنیوی و اخروی لقمه حرام می باشد.

۱- مفهوم شناسی

در ادامه به بررسی مفاهیم لغوی و اصطلاحی مال اشاره می شود.

۱_۱ تعریف لغوی مال

مال در لغت به معنای خواسته و ثروت و دولت و توانگری، زر و ملک و آنچه که ارزش مبادله داشته باشد.^۱

۱_۲ تعریف اصطلاحی مال

مال در اصطلاح، اعم از اموال مادی و اموال غیر مادی، چیزی است، که مفید بوده و ارزش اقتصادی داشته باشد و یک نیاز، اعم از مادی یا معنوی را رفع کند و همچنین، قابلیت اختصاص یافتن به شخص معینی را داشته باشد.^۲

۱. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱۳، ص ۱۹۹۸۴.

۲. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۵۹۵.

و در اصطلاح حقوقی هر چیزی که انسان می تواند از آن استفاده کند و قابل تملک هم باشد، مال است.^۱

۲- مال حرام

مال حرام، مالی است که از راه غیر شرعی و حرام به دست آمده باشد. منظور از خوردن مال حرام، هرگونه تصرف در مال حرام است؛ خواه مال حرام در خوردن و آشامیدن مصرف شود و خواه در خرید پوشاک و مسکن و یا غیر آنها.^۳

در منابع دینی از مال حرام به «سحت» و از حرام خواری به «اکل سحت» تعبیر شده است.^۴

اموال حرام را در سه دسته طبقه بندی کرده اند:

اول آنکه: ذات آن حرام است مانند سگ و خوک.

دوم آنکه: به جهت حالتی که بر آن عارض شده، حرام شده است مانند طعامی که به زهر مخلوط شده است.

سوم آنکه: به جهت نقص و خللی که در گرفتن و دادن مال هم رسیده . و از برای این ، اقسام بسیار است ، مثل اموالی که گرفته می شود به ظلم و عدوان و غصب و دزدی و خیانت در امانت و مکر و حيله و تلبیس و رشوه و کم فروشی و ربا ، و غیر اینها.^۵

مصادیق مال حرام را بر اساس آیات قرآن چنین گفته اند: ربا،^۶ رشوه،^۷ غضب،^۸ پول غمار،^۹ کسب مال از راه باطل^{۱۰}

۱. عدل، حقوق مدنی، ص ۳۱.

۲. دستغیب، گناهان کبیره، ج ۱، ص ۳۸۵.

۳. همان، ص ۳۸۴.

۴. همان، ص ۳۸۵.

۵. نراقی، معراج السعاده، ج ۱، ص ۶۶۶.

۶. بقره: ۲۷۵-۲۷۹.

۷. بقره: ۱۸۸.

۸. نساء: ۲۹ و ۱۰.

۹. بقره: ۲۱۹.

۱۰. مائده: ۹.

کسب مال از راه دزدی و سرقت،^۱ کسب مال از راه قسم دروغ،^۲ کسب مال با کم فروشی،^۳ مال مصرف شده در فحشا،^۴ مال یتیم.^۵

براساس برخی احادیث، مصادیق مال حرام فراوان است.^۶ برخی از این موارد عبارتند از: رشوه در قضاوت، پول شراب، ربا، اجر زنا و کارهای خلاف عفت، مزد کاهن (پیشگو)، بهای سگ، بهای مردار.^۷ خوردن مال حرام از گناهان کبیره شمرده شده است.^۸

در آیات و روایات، آثاری برای حرام خواری بیان شده است، از جمله عذاب های الهی در دنیا و آخرت.

۳- آثار دنیوی مال حرام

مال حرام در زندگی دنیوی انسان آثار متعددی دارد که نگارنده به برخی از این موارد می پردازد که عبارتند از:

۱. آثار مال حرام بر نسل و فرزندان ۲. آثار روانی و جسمی مال حرام.

۳-۱ آثار مال حرام بر نسل و فرزندان

«انسان»؛ درختی است که میوه اش اولاد است. اگر این میوه سالم و خوب باشد، آن را می چیند؛ اما اگر این میوه معیوب و کرم زده و فاسد باشد، می گذارند تا خودش بیفتد؛ دیگر ارزش چیدن ندارد. درخت هم قیمتش به میوه اش بستگی دارد و اینکه میوه است چیدنی باشد، نه دور ریختنی. اگر کسی نانش حلال شد دیگر بچه اش کرم نمی زند و سالم می شود.^۹

خانواده نخستین رکن اساسی پرورش کودکان شایسته است. زیر بنای شخصیتی کودک، در خانواده شمرسته می گردد و از این رو حقوق کودک بر خانواده به دو بخش تقسیم می شود: حقوق قبل از تولد و حقوق بعد از تولد.^{۱۰}

۱. ممتحنه: ۱۲.

۲. بقره: ۱۸۸.

۳. اعراف: ۸۵.

۴. نور: ۳۳.

۵. اسراء: ۳۴.

۶. هاشمی رفسنجانی و دیگران، فرهنگ قرآن، ج ۲۵، ص ۳۵۰-۳۵۲.

۷. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۱۲۶.

۸. همان، ص ۱۲۶ و ۱۲۷.

۹. فیاض، رساله توضیح المسائل، ص ۲۸.

۱۰. حائری شیرازی، تمثیلات، ج ۳، ص ۱۲۳.

۱۱. پوریزدی، تاثیر تغذیه بر اخلاق، ص ۷۵.

مهمترین رهنمود پیشوایان اسلام در این زمینه، هشدار نسبت به نقش ویرانگر لقمه ی حرام است. نطفه ایی که از لقمه حرام تشکیل شده، زمینه ساز بسیاری از آلودگی ها و انحرافات کودک است. خانواده هایی که مایل اند فرزندان آنان، سعادتمند باشند، باید از غذای حرام اجتناب کنند؛ خصوصاً مادران در دوران بارداری باید بیشتر مواظب غذای خود باشند و در مهمانی هایی که غذای آنان شبه ناک است، شرکت نکنند. خشت اول چون نهد معمار کج، تا ثریا می رود دیوار کج.^۱

محمد بن مسلم می گوید از امام باقر (علیه السلام) درباره شریک شدن شیطان پرسیدم: {یعنی} سخن خداوند» و شارکهم فی الاموال و الاولاد؛ و در اموال و اولاد آنان شریک شود.^۲

امام (علیه السلام) فرمود: «قَالَ مَا كَانَ مِنْ مَالٍ حَرَامٍ فَهُوَ شَرِكُ الشَّيْطَانِ قَالَ وَ يَكُونُ مَعَ الرَّجُلِ حَتَّى يُجَامِعَ فَيَكُونُ مِنْ نُطْفَتِهِ وَ نُطْفَةُ الرَّجُلِ إِذَا كَانَ حَرَامًا: آنچه از مال حرام به وجود می آید، شریک شیطان است. گاه، این شریک شیطان، همراه مرد است تا این که آمیزش کند. از این رو، اگر مال او حرام باشد، فرزند از نطفه شیطان و نطفه مرد خواهد بود.»^۳

همانطور که گفته شد حرام خواری در وجود شخص خلاصه نمی شود، بلکه در نسل او نیز استمرار می یابد در روایت های متعددی لقمه حرام، زنا، و به وجود آوردن نسلی فاسد و منحرف، از موارد شریک شدن شیطان در اموال و فرزندان است.^۴

کسی که از راه نامشروع مال جمع کند، در اثر تغذیه حرام، زمینه گمراهی را در فرزندانش آماده می کند و خودش هم نمی تواند به راه مستقیم هدایت شود. بنابراین، از آیات و روایات استفاده می شود که اگر بخواهیم فرزندان سالم، متدین، خوش خلق و ... داشته باشیم، ابتدا باید منبع اقتصادی نیازهای زندگی، حلال باشد و از لقمه حرام پرهیز شود تا تعلیم و تربیت اثر گذار باشد. امام صادق (ع) می فرمایند: «كسب الحرام يبين في الذرية: آثار کسب حرام در نسل آدمی آشکار می شود.»^۵

در این زمینه عالم و زاهد بزرگ مرحوم شیخ علی اکبر نهانندی می فرماید:

۱. همان، ص ۷۶.

۲. اسراء: ۶۴.

۳. عیاشی، تفسیر عیاشی، ج ۲، ص ۲۹۹.

۴. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۱، ص ۱۳۶.

۵. مازندرانی، شرح فروع کافی، ج ۵، ص ۱۳۵.

عبادت کسی که به حرام خوری عادت دارد، مانند ساختن خانه روی آب است: «العباده مع اكل الحرام كالبناء على الرمل وقيل: على الماء» هیچ معماری در دنیا تا این حد دیوانگی می کند که خانه را روی آب بسازد؟ پیغمبر اکرم(ص) می فرمایند: عبادات، با حرام خوری بر باد رفته است، چیزی نمی ماند که به خدا بگوید: قبول کن.^۱

حضرت موسی علیه السلام شخصی را دید که دست تضرع و نیاز به سوی خدا بلند کرده و با گریه و ناله، از خدا می خواهد که حاجتش را برآورد. وقتی موسی علیه السلام او را در آن حال دید، متوجه شد و دلش سوخت و به سوی خدا عرض کرد؛ خدایا! این بنده تو است که در درگاهت ناله و گریه می کند، حاجتش را برآور! خداوند به حضرت موسی علیه السلام وحی کرد اگر او آن قدر دست هایش را بلند کند تا به آسمان برسد و به اندازه همه مردم زمین گریه کند و آن قدر ناله نماید که نفس او قطع شود حاجتش رابر نمی آورم. حضرت موسی علیه السلام علت آن را پرسید و به موسی علیه السلام وحی شد: این شخص در ظلم کردن به مردم اصرار دارد و شکمش پر از مال حرام است و در خانه اش مال حرام وجود دارد. خانه او را جستجو کردند فقط شانزده درهم در آن بود.^۲

۴-۲ آثار مال حرام بر عاقبت انسان

مال و ثروتی که از راه حرام به دست آمده باشد برکت و رشد ندارد. حضرت هادی علیه السلام فرمود: «إِنَّ الْخَرَامَ لَا يُنْمِي، وَإِنْ نُمِيَ لَا يُبَارَكُ لَهُ فِيهِ، وَ مَا أَنْفَقَهُ لَمْ يُوجَرْ عَلَيْهِ، وَ مَا خَلَفَهُ كَانَ زَاوَةً إِلَى النَّارِ؛ مال حرام رشد و نمو ندارد، و اگر رشدی کند برکتی در آن نیست، و برای آنچه صاحبش از آن انفاق کند (هرچند در کارهای خیر باشد) اجری به او داده نمی شود، و آنچه پس از مرگش باقی می ماند توشه او به سوی آتش جهنم است.^۳

فرمایش های اهل بیت علیهم السلام پرده برداری از حقایق عالم هستی است. آن ها خوب می دانند و به ما خبر داده اند که خیر و برکت در چیست. یقیناً چنان چه امام فرموده است مال حرام رشد ندارد و اگر هم رشد کرد خیر و برکت ندارد. یعنی چنین مال و ثروتی مایه سعادت افراد نمی شود. بلکه مکرر دیده شده که وسیله بدبختی خواهد شد. از چنین مالی که با ضایع کردن حق دیگران به دست آمده، هر جا هزینه ای شود، اجر و مزدی هم ندارد. و آن چه از آن باقی می ماند وارث ها تقسیم کرده می برند. اما مسؤولیت سنگین و سؤال و جواب و عقاب آن به عهده آن بی چاره ای است که از هر راهی آن ها را به دست آورده و با یک کفن از دنیا رفته! این طور افراد قیامت از حسرت و غصه دست های خودشان را تا آرنج می جوند. چرا که می بینند اموال آن ها مایه راحتی دیگران و وسیله عذاب خودشان شده است.^۴

۱. انصاریان، حلال و حرام مالی، ص ۱۱۵.

۲. منگنه چی، تجلی وحی و عترت در سبک زندگی اسلامی، ج ۱، ص ۱۵۰.

۳. حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۵۳.

۴. میرشفیعی، حق الناس در محیط کار و زندگی، ج ۱، ص ۲۹.

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: « تَرَكَ لُقْمَهُ حَرَامٌ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ صَلَّاهِ أَلْفَى رَكْعَةٍ تَطَوُّعًا: رها کردن لقمه حرام، نزد خدا از دو هزار رکعت نماز مستحبی محبوب تر است».^۱

از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمودند: وقتی خدا در حق بنده ای از بندگانش اراده خیر کند سه نعمت بزرگ به او می دهد، ۱- او را نسبت به دنیا بی رغبت می کند تا نسبت به دنیا حرص نداشته باشد. ۲- او را نسبت به دینش آگاه و بینا می سازد. ۳- و نیز او را نسبت به عیب هایش آشنا و آگاه می سازد. بعضی از ماها نمی دانیم عیب کارمان کجاست؟! گاهی دعا می کنیم مستجاب نمی شود، عبادت می کنیم لذت و نورانیت ندارد، کار دنیا و آخرت مان همه لنگ می زند. هی می رویم سراغ ذکر و ورد و دعانویس و... در حالی که مشکل مال این ها نیست مشکل از لقمه های حرام و ناپاکی است که می خوریم، فرزندانمان آلوده می شوند، منحرف و گرفتار می شوند، باید سرچشمه را درست کرد، آب از سرچشمه گل آلود نباشد! به همین خاطر پرهیز از لقمه های ناپاک از هزار رکعت نماز هم بهتر می شود چرا که راه سعادت با لقمه های حرام به روی انسان بسته می شود و راه فساد و تباهی باز می شود.^۲

پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ حَرَّمَ الْجَنَّةَ جَسَدًا غَذَى بِحَرَامٍ»^۳

خدای عزّ و جلّ بهشت را بر بدنی که از حرام تغذیه کرده، حرام کرده است. در قیامت با بدن وارد محشر شود، بگویند: گوشت، پوست، استخوان، رگ، مو، مژه، اعصاب و همه بدن از مال حرام تغذیه شده است، پس بهشت بر شما حرام است؛ چون در بهشت جای چیزهای نجس نیست.^۴

زمانی که لقمه حرام در شکم کسی قرار گرفت، «لَعْنَةُ كُلِّ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ وَ فِي الْأَرْضِ» هر چه فرشته در آسمان و زمین است، او را لعنت می کنند. حتماً پیغمبر صلی الله علیه و آله صدای این لعنت را شنیده است که این روایت را می فرماید. ما، خیلی صداها را نمی شنویم.^۵

از دیگر آثار لقمه ناپاک و حرام خواری این است که آدمی به شفاعت پیامبر (ص) و دیگر شفیعیان نخواهد رسید. ابی العباس مکبر روایت می کند که: در محضر امام باقر (ع) شرفیاب بودم که مردی به نام ابو ایمن حضور آن حضرت رسید و گفت: ای اباجعفر! مردم مغرور شده و مدعی هستند که برای امت، شفاعت پیغمبر اکرم (ص) کافی است. حضرت سخت متغیر شد، به طوری که آثار غضب از چهره مبارکش هویدا گشت و فرمود: وای بر توای ابا ایمن!

۱. کاشانی، تفسیر معین، ص ۲۶.

۲. میرشفیعی، حق الناس در محیط کار و زندگی، ج ۱، ص ۳۰ و ۳۱.

۳. کنز العمال، حدیث ۹۲۶۱.

۴. مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۳، ص ۳۱۴.

۵. انصاریان، حلال و حرام مالی، ص ۱۱۲.

چگونه این مردم فکر می‌کنند که [اگر] مرتکب هر منکری شده و امیال خود را انجام دهند و هر لقمه حرامی را خورده و دست درازی به اموال و نوامیس دیگران بکنند، [باز می‌توانند] چشم به شفاعت پیغمبر داشته باشند؟^۱

نتیجه گیری

توجه به آموزه های دین اسلام در خوردن و آشامیدن یکی از مهم ترین عوامل سلامتی و تندرستی جسم و روح است. توصیه های اسلام در مورد تغذیه نه تنها موجب سلامت جسم است بلکه تضمین کننده سلامت روان انسان نیز می باشد؛ در قرآن کریم به خوردن غذای حلال سفارش شده و از لقمه حرام منع شده است. یکی از موارد مورد توجه دین اسلام توجه به چگونگی کسب رزق و روزی حلال است. که سفارش های زیادی مستقیماً یا از طریق قرآن و وحی و قول و فعل امامان معصوم (ع) و پیامبر اکرم (ص) به ما رسیده است. کسب مال حلال و دوری از مال حرام آثار زیادی در زندگی انسان بر جای می گذارد. آثاری که هم در زندگی دنیوی و هم در زندگی اخروی اثر گذار است. تربیت دینی فرزندان تحت تاثیر لقمه حرام قرار می گیرد. و بر گوشت، پوست، خون انسان و در کل بر نسل او اثر می گذارد. لذت عبادت را از انسان می گیرد و موجب سلب توفیقات، محروم شدن از بسیاری عبادات، از بین رفتن حسنات، قبول نشدن دعا میشود. اخلاق پسندیده را تبدیل به رذالت می کند. همچنین موجب از بین رفتن برکت، عذاب در دوزخ و برزخ و لعن فرشتگان و خشم الهی می گردد. چه نیکو می شد که اگر زمینه های حرام و حرام خواری در جامعه اسلامی بر چیده می شد.

فهرست منابع

*قرآن کریم

- (۱) ابن فهد حلی، احمد بن محمد، قم: دار الکتاب الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۸.
- (۲) انصاریان، حسین، حلال و حرام مالی، قم: دارالعرفان، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- (۳) بروجرودی، سید محمد ابراهیم، تفسیر جامع، تهران: انتشارات صدر، چاپ ششم، ۱۳۶۶.
- (۴) بن بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، چاپ اول، ۱۴۰۲.
- (۵) بهادری، مهدی، کربلا، گفتمان معروف گرایی و منکرزدایی، تهران: انتشارات موجک، چاپ اول، ۱۴۰۱.
- (۶) پوریزدی، رحمت، تاثیر تغذیه بر اخلاق، قم: انتشارات قدس، چاپ اول، ۱۴۰۰.

^۱. بروجرودی، تفسیر جامع، ج ۵، ص ۴۱۳.

- (۷) جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، تهران: انتشارات کتابخانه گنج دانش، چاپ نوزدهم، ۱۳۸۷.
- (۸) حر عاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعه، قم: موسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، چاپ اول، ۱۳۷۰.
- (۹) دستغیب، آیت الله سید عبدالحسین، گناهان کبیره، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ بیست و دوم، ۱۳۸۸.
- (۱۰) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷.
- (۱۱) ری شهری، محمد مهدی، میزان الحکمه، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث، چاپ هفتم، ۱۳۸۶.
- (۱۲) شریفی، محمود و زینالی، سید حسین و احمدیان، محمود و مدنی، سید محمود، مؤسسه کلمات الامام الحسین علیه السلام، قم: نشر معروف، چاپ اول، ۱۳۷۳.
- (۱۳) عدل، مصطفی، حقوق مدنی، قزوین: انتشارات طه، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
- (۱۴) عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، قم: موسسه البعثه، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- (۱۵) فهیم نیا، محمد حسین، حکمت های جاوید، قم: مسجد مقدس صاحب الزمان، چاپ دوم، ۱۳۸۳.
- (۱۶) فیاض، محمد اسحاق، رساله توضیح المسائل، قم: مجلسی، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- (۱۷) کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، چاپ اول، ۱۳۶۹.
- (۱۸) مازندرانی، محمد هادی بن محمد صالح، شرح فروع الکافی، قم: موسسه دارالحديث العلمیه والثقافیه، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- (۱۹) مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۳۶۱.
- (۲۰) مصطفوی، حسن، تفسیر روشن، تهران: مرکز نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- (۲۱) مظاهری، حسین، تربیت فرزند از منظر اسلام، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، ۱۳۸۶.
- (۲۲) منگنه چی، حجت، تجلی وحی و عترت در سبک زندگی اسلامی، اسوه، سازمان اوقاف و امور خیریه جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۳.

۲۳) میر شفیعی، صادق، حق الناس در محیط کار و زندگی، قم: مسجد مقدس جمکران، چاپ اول، ۱۳۸۸.

۲۴) نراقی، احمد بن محمد مهدی، معراج السعاده، تهران: حوزه علمیه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۴۸.